

<https://doi.org/10.62837/2024.2.272>

SADIXOVA SARIGÜL ORUC
ASPU. English Instructor.
sarigulsadixova1960@gmail.com

DEYKTİK İFADƏLƏRİN KATEQORİYALARINA DAİR X Ü L A S Ə

Mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Doğrudur mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha çox rol oynayır. Bu zaman müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, məsələn nitq hissələrindən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə olunur. Morfoloji vasitələr mətnin hüdudlarının müəyyənlişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu məsələ ilə əlaqədar Ə.Xəlilov yazır ki, sintaktik bütövə daxil olan plan cümlələr ya bu vahidin daxilindəki morfoloji elementlərin ya da sintaktik vahidlərin (söz birləşmələrinin, cümlənin) mənasını, orada ifadə olunmuş fikrin tam açılmasına xidmət edir. Ona görə də sintaktik bütövün sərhədləri həmin vəzifəni ödəmək üçün mətnin lazım olan hissəsinin haradan başlayıb harada qurtarması ilə müəyyənlişir.

Əsas nitq hissələrinin aktuallaşması və onların mətnyaratma imkanları arasında əvəzliliklər daha çox rol oynayır desək yanlışdır. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycanlı dilçilərdən Ə.Xəlilov, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev və digərlərinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Qeyd etməliyik ki, aktualizatorun əksinə olaraq deaktualizator kimi təqdim etdiyimiz termin aktuallaşdırmanın əksinə, aktuallaşdırmağa xidmət göstərən vasitədir. Bu tipli deaktualizatorlar cümlədə aktual üzvlənmənin yeni, lemanın ayrılmasına xidmət edirlər. Hər hansı bir üzv, hər bir fonnal-qrammatik vasitə diqqəti təmanın üzərinə çəkirsə, o zaman rema da təbii şəkildə ayrılır. Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekst (mətn) qurulmasına xidmət göstərən çox vacib deyktik elementləri göstərmək mümkündür.

Deməli, deyktik - əvəzliliklə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə, tematik progressiyanın diskurs yaratma imkanları baxımından rolunu danılmazdır. Alman və ingilis dillərində müəyyənlik artikli kimi ayrılan artikkelər cümlənin məlum hissəsinə, yəni temasına, qeyri-müəyyənlik artikkelər kimi ayrılan artikkelər isə cümlənin yeni hissəsinə, yəni remasına işarə edirlər.

Açar sözlər: kontekst, deyktik ifadələr, kommunikasiya, tema, rema, qeyri-müəyyənlik artikli.

Deyksiz sahəsində bir çox tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Bunlardan Lyons (səh. 85-97), Fillmore (səh. 69-94), Levinson (səh. 54-96) və başqa tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Lyonsun 1977-ci ildə çap etdirdiyi "Semantics" adlı şəxs, məkan və

zaman deyksislərinə həsr etdiyi əsəri çapdan çıxmışdır. Onu da qeyd edək ki, Lyonsun deyksisə verdiyi tərif (səh. 123-129) bu günə qədər də aktualdır. Deyktik təqdimatlar diskursiv prosesdə böyük rol oynayırlar. C. Fillmore və S. Levinson deyksis kateqoriyasının təbiətini personal, temporal, spatial, sosial və diskursiv perspektivlər baxımından qruplaşdırmışdır. (C. Fillmore 1971, S. Levinson 1983). Faktiki olaraq, deyksis və deyktik ifadələr dil istifadəçilərinə, verbal kommunikasiyanın tam prosesinin bütün parametrlərini müəyyən etməyə kömək edir. Sonrakı tədqiqatlar çox aydın şəkildə göstərdi ki, deyktik ifadələr ən çox eksplisit tekstual əlaqələndiricilər arasındadır. (Halliday and Hasan, 1976, Echlich, 1983, Enkvist, 1989, və s.)

Fillmoreun baxışları Lyonsun fikirləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Fillmore deyktik ifadələri “deictic” və “non-deictic” kimi iki sinfə ayırır. Levinson 1983 - cü ildə çap etdirdiyi “Paragmatics” adlı kitabında fəlsəfi və deskriptiv cəhətdən ümumiləşmələr aparmışdır. Bu münasibətlə, biz də fikirlərimizi hal-hazırda diskursa sosio-koqnitiv yanaşmada mərkəzi nöqtəyə çevrilən kommunikativ situasiyaya yönəltmək niyyətindəyik (Van Dijk, 2008, Van Dijk, 2009 and other works). Son onillikdə diskurs mövzusu onun daha çox sosial, yoxsa fərdi təcrübə olması ilə bağlı xeyli mübahisələrə səbəb olmuşdur. Faktiki olaraq, bu dilemma yadımıza abstrakt obyektivlik (əsasən F.de Saussure ideyalarına bağlıdır) və fərdi subyektivlik (W.won Humboldt ideyalanna əsaslanır) arasındakı qarşıdurmanı yada salır. Bu da V.Voloşinovun məşhur Marksizm və dilin fəlsəfəsi kitabında öz əksini tapmışdır (Voloşinov, “Baxtin maska altında”, 1973). Biz diskurs qurmaq üçün koqnitiv biliklərimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik: Gündərici diskursda anlam və interpretasiya üçün müəyyən linqvistik və ritorik vasitələri cəlb edir; Qəbul edici diskursun təşkili prosesində yeni biliklərdən istifadə edir;_

Mətn qəbuledicisi köhnə biliklə yeni biliyin sinerji isinin (synergy) nəticəsi olaraq ümumi diskurs haqqında mental təqdimatlar əlavə edir (Van Dijk 2009, s. 10). Perspektiv cəhətdən kifayət qədər simptomatik görünən R.Wodak tərəfindən diskursa verilən təriflə razılaşmaq olar (Wodak, 2009, s.39). O qeyd edir ki, diskursun mətnin spesifik və vahid realizasiyası olduğu yerdə, o bilik və strukturların nümunə və ümumiliklərini təmin edir. Beləliklə, diskurs insanın koqnitiv mexanizminin bütün aspektlərini izah etmək üçün ideal platformadır. Deyksis pragmatikada, semantikada vacib sahə sayılır. Dilçilikdə deyksis sözlərə və ifadələrə istinad edir. Bu bəzi sözlərin xüsusi funksiyasıdır ki, onların denotatları bir diskursdan digərinə dəyişir. Bühler (Bühler, s. 102), Levinson (s.62-63) kimi linqvistlər iki növ deyktik kateqoriyanın adını qeyd edirlər: sosial deyksis və diskurs deyksisi.

D e i x i s yunan mənşəli söz olub, “nüməyiş, istinad, displey” mənasını ifadə edir. Deyksis səslənmə zamanı müəyyən söz və ifadələrin mənalılarının anlaşılmasına istinad edən fenomenondur. Eyni zamanda kontekstual informasiya tələb edir. Hər hansı mənanın əhatə olunmasında kontekstual informasiya tələb edən söz və ifadələr deyktik adlanır. Deyksis eksoforanın (exophora) formasıdır. Spesifik olaraq, deyksis nitq hadisəsini təqdim edir.

Müxtəlif deyktik ifadə növləri vardır. Deyktik ifadələr söz və ya fraza şəldində vaxta, danışanın yerləşdiyi məkan və ya situasiyaya aid olur, Məsələn: this, that, those, these,, now, then. Deyktik ifadələr identifikasiya ideyası və ya işarə ilə

diqqətçəkmə fikrinə əsaslanır, Deyktik ifadələr deyktik sözlər istifadə edir. Deyktik söz mənanın bəzi elementlərini situasiyadan götürür. Onun əmələ gəlməsinin ümumi fenomenonu deyksis adlanır. İngilis deyksisi şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri və zamanla ifadə olunur.

Beləliklə, “I”, “you”, “he” və “she” deyktik ifadələrdir. C.Hart deyktiklərin konstrual rolunu diskurs strategiyalarının perspektivləri baxımından təhlil edir. O, şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinə xüsusi diqqət yetirir. Faktiki olaraq, şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilikləri C.Hart tələfindən müzakirəyə qoyulan təkə siyasi diskursda deyil, şəxsin deyktik təqdimatında, həmçinin media diskursunda da mərkəzi nöqədir. M.Talbot media diskursunun xarakterik əlamətinin janr hibridizasiyaya olduğuna diqqəti çəkir. Tədqiqatçı buraya mətbuatı, radionu, televiziyanı, həmçinin sosial şəbəkələri də aid edir. Görünən odur ki, cəmiyyətdə medianın spesifik rolunu təkə hibridizasiya fenomenonuna deyil həmçinin diskursun müxtəlif tiplərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, A.Fetzer “siyasi media diskursu” kimi hibridizasiya növündən bəhs edir. Dilin müxtəlif janr və tiplərdə istifadəsi bir neçə faktorla motivə olunur, amma onlardan ikisi daha öndə gedir:

1. sosio-lingvistik təbiət faktorları.
2. Fərdi xüsusiyyət faktorları.

Kuznelsov qeyd edir ki, verbal kommunikasiyaya daxil olan istənilən şəxs funksiya, üslub, praqmatika, sosial demensiya, eləcə də ərazi seçimi ilə üz-üzə qalır (sitat Azad Məmmədovun “person and media discourse məqaləsindən götürülmüşdür. 2013, s. 50). Beləliklə, media diskursu güclü praqmatik və koqnitiv potensiala malikdir. Əlbəttə şəxsi təqdim etmək üçün digər diskurs strategiyaları da mövcuddur. Şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinin media diskursunda şəxsin konseptualizasiyası üçün inanılmaz dərəcədə effektiv alət rolunu oynadığını aşağıdakı misallardan bariz şəkildə görmək mümkündür:

1. I'm a fruitcake! (but that doesn't mean I can't work)

I am delighted to say that have been a practicing fruitcake for 31 years. It was in 1981 at St. John's Wood Tube station -I remember it vividly - that I was visited by obsessive compulsive disorder (OCD). (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 41).

2)Not that I'm in any way suggesting that Daniel did anything wrong. He always gave me absolute respect and is a very experienced person. We were introduced by a mutual friend, who told me he was excellent at deep-tissue massages. I usually like my male masseur to be gay, but I gave him a try and he was indeed superb. (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 13).

3)I was until I was 16. Then when I stopped ballet I suddenly got these two big boobs. I didn't mind and to be honest they've earned me quite a bit of dash. When I'm 60 and everything's gone south I'll be able to look back through the photo albums with tire grandkids and say: “Look at your man”. (The Sun, July 13, 2011, p. 37). Göründüyü kimi şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri “I”, “he”, “we” və “my” şəxsi təqdim edirlər və “tabloid”lərdir. Məzmunundan belə görünür ki, oxucuların diqqətini daha çox kollektiv və sosial hadisələr haqda məlumatlarla müqayisədə, fərdi hekayələr daha çox çəkir. İşarə əvəzlilikləri də deyktik hesab olunur. Onlar adətən

spatial deyksislərdə nəzərə çarpır. Eyni zamanda onlar “discourse deixis” və ya anafora (anaphora) adlanan infra diskurslarda istifadə oluna bilər.

Deyktik ifadələr həmçinin iki cür istifadə oluna bilər: “gesturally və ya non-gesturally”. Deyktik ifadələr ənənəvi olaraq üç yerə ayrılır: person, place, time (şəxs, məkan, zaman). Fillmore bu kateqoriyalan deyksisin “əsas qrammatikləşmiş tipləri” (major grammaticalized types) adlandırır.

Bunlardan əlavə, Fillmore və Lyons “Sosial deixis” və “discourse deixis” ifadələrinin adlanan çəkir. Deyktik sistemin təşkilində bəzi ifadələr vardır ki, fundamental əhəmiyyətə malikdirlər: This, that → here, there. I wish to live in this city. *Here* is where he will place the statue. She was walking over *there*.

Burada “here” danışanın yerləşdiyi regionu, “there” isə danışandan kənardan olan distal regionu nəzərdə tutur. Növbəti hədəfimiz ‘temporal və ya zaman deyksisidir’. Buraya “now”, “then”, “soon” daxildir. Now – proximal then - distal (both past and future). Temporal events that move towards us (into view) - this weekend. Temporal events that move away from us (act of view). Now” sözü ilə müqayisədə distal ifadə olan “then” həm keçmiş, həm də gələcək zamanda işlədilir. Beləliklə, kommunikativ bacarıqlar yalnız dil qabiliyyətləri olan qrammatika, lüğət və sair deyil, eyni zamanda bu biliklərin necə istifadə olunması və diskurs quruluşudur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvləntə və mətn. Bakı: Xəzər, 1998, 1.908.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil); Fil.elm.dok.dis.avtorefə bakı: 2001, 568.
3. Abdullayev A Text, Meaning and Understanding: A communirale - cognitive approach, Alpha Print, University of Minnesota, USA 1999.
4. Biihler, K. Theory of Language, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011, 241 p.
5. Bondarenko O.C. Funktionai-semantikal field of deixis in contemporary English [Text] dis. Rostov na Dori 1986
6. Berryin M. What is Theme? A (nother) personal view, in Berry', M.C. Butler, R. Fawcett, and G. Huang (eds), Meaning ana form: systemic functional in terpredations. Norwood, MI; Ablex, 1996.
7. Bolinger D. Accent is predictable-if you're a mind-reader, Language, vol. 48, 1972, pp. 633-644.
8. Bloomfield language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
9. Levinson, Stephen C. “Deixis” in pragmatics, pp. 54-96.
10. Levinson, Stophen C. (2006) “Deixis” In Laurence R. Horn, Gregory L Ward (Eds). The Handbook of Pragmatics, p. 48-120. Blackwell Publishing.
11. Fodor JA The modularitu of mind, -Cambridge (Mass), 1983, -145 p.
12. Fillmore, Charles J. Lectures on deixis. CSLI Publications (reprinted 1997), 1971.

SADIXOVA SARIGUL ORUC QIZI

ON THE CATEGORIES OF DEIXIS.

SUMMARY

Keywords: *context, deictic expressions, communication, theme, rheme, indefinite article.*

A number of tools are used to create connections between the sentences included in the text. Among these tools, the main parts of speech occupy an important place. It is true that some of the main parts of speech play a greater role in the construction of the text. At this time, various morphological indicators are used, for example, parts of speech, as well as syntactic elements. Morphological means play an important role in determining the boundaries of the text. Let's not be mistaken if we say that pronouns play a greater role in the actualization of the main parts of speech and their text creation possibilities. In connection with this issue, the special role of Azerbaijani linguists A. Khalilov, K. Abdullayev, A. Abdullayev and others should be noted. We should note that the term deactualizer, as opposed to actualizer, is a tool that serves to actualize, as opposed to actualization. Deactualizers of this type serve to change the actual membership in the sentence, that is, the lemma. If any member, any phonological-grammatical device draws attention to the theme, then the rheme also naturally differs. Among the elements that manifest themselves as deactualizers, it is possible to indicate very important deictic elements that serve to build the context (text).

So, deictic is an element expressed by a pronoun. Therefore, it serves the structure of the larger context, points to the previous sentence, creates a connection between the sentences and becomes the representative of the previous sentence in the next sentence. This article deals with the discourse in linguistics. The author emphasizes the role of deixis. Referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics she emphasizes that since its emergence the discourse caught the attention of linguists a new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication progress clearly and use the language more competently.

САДЫХОВА САРЫГЮЛЬ ОРУДЖ

О КАТЕГОРИИ ДЕЙКСИСА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: контекст, дейктические выражения, общение, тема, рема, неопределенный артикль.

Для создания связей между предложениями, входящими в текст, используется ряд инструментов. Среди этих средств важное место занимают основные части речи. Правда, некоторые основные части речи играют большую роль в построении текста. В это время используются различные морфологические показатели, например, части речи, а также синтаксические элементы. Морфологические средства играют важную роль в определении границ текста. Относительно этого вопроса А. Халилов пишет, что

предложения-планы, входящие в синтаксическую единицу, служат для полного раскрытия значения морфологических элементов или синтаксических единиц (словосочетаний, предложений) внутри этой единицы, идеи, выраженной в них. Поэтому границы синтаксического целого определяются тем, где начинается и заканчивается часть текста, необходимая для выполнения этой задачи.

В связи с этим вопросом следует отметить особую роль азербайджанских лингвистов А.Халилова, К.Абдуллаева, А.Абдуллаева и других. Следует отметить, что термин деактуализатор, в отличие от актуализатора, представляет собой инструмент, служащий актуализации, а не актуализации. Итак, дейктика – это элемент, выраженный местоимением. Таким образом, он служит структуре более широкого контекста, указывает на предыдущее предложение, создает связь между предложениями и становится представителем предыдущего предложения в следующем предложении. В данной статье рассматривается дискурс в лингвистике. Автор подчеркивает роль дейксиса. Ссылаясь на работы ученых, исследованные в этой области лингвистики, она подчеркивает, что с момента своего появления дискурс привлек внимание лингвистов, появились новые исследования. Отмечается, что это дает нам больше возможностей четко понимать ход общения и более компетентно использовать язык.

Rəyçi: prof.Ə.Səfiyev